

MIEJSCE NAUKI HISTORYCZNEJ W PERSPEKTYWIE IDEOLOGICZNEJ BOLSZEWIKÓW (1917-1931)

Alina Sobol, alina.sobol.kul@gmail.com
Instytut Europy Środkowo-Wschodniej
Ul. Niecała 5, Lublin
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Aleje Raławickie 14, 20-950 Lublin

STRESZCZENIE

W artykule określone zostało miejsce nauki historycznej w perspektywie ideologicznej władz bolszewickich. Ustalono przyczyny dążenia komunistów do gruntownego przebudowania systemu nauczania w Rosji bolszewickiej oraz metod wcielania w życie nowych ideologicznych wykładni. W artykule tym przeanalizowano zmiany w obrębie sposobu postrzegania i przedstawiania historii, tematów podejmowanych przez badaczy, jak i samej formy narracji historycznej.

Słowa kluczowe: bolszewicka wizja dziejów, Michaił Pokrowski, materializm historyczny, marksizm-leninizm, system edukacji

The place of historical science in the ideological perspective of Bolshevik authorities (1917-1931)

ABSTRACT

The article determines the place of historical science in the ideological perspective of Bolshevik authorities. The reasons for Communists' endeavors to remodel thoroughly the educational system in Bolshevik Russia and to change the methods of implementing new ideological interpretations were discovered. This article analyzes the innovations in perceiving and presenting history, diversification of subjects studied by researchers, and the change in form of historical narration itself.

Key words: Bolshevik visions of history, Michaił Pokrowski, historical materialism, Marxism-Leninism, educational system

Edukacja w sowieckiej Rosji miała wyraźnie określony cel polityczny, była zdecydowanie czymś więcej niż polityczną tendencyjnością¹. Zamiarem bolszewików po roku 1917 była legitymizacja swoich rządów oraz całkowite podporządkowanie sobie społeczeństwa. Komuniści, dokonując przewrotu, nie zapewnili sobie całkowitej władzy w państwie, musieli przekonać społeczeństwo, że dokonany przez nich akt był zgodny z marksistowskimi ideami. Rafał Stobiecki zaznacza w swojej pracy, że nauka w oczach komunistów była „integralnie związana z ideologią, co nieuchronnie prowadziło do przenoszenia na obszar myślenia naukowego kategorii ideologicznych, a w konsekwencji zaowocowało procesem ideologizacji nauki”². Należy w tym miejscu zaznaczyć, że w pierwszych latach Rosji bolszewickiej nie istniała jeszcze żadna autorytatywna wykładnia najważniejszej koncepcji marksizmu – materializmu historycznego. Była ona swobodnie i w sposób mocno uproszczony interpretowana przez partyjnych działaczy. Nietrudno zgadnąć, że taka „nieuważna” analiza teorii Marksa i Engelsa bardzo szybko doprowadziła do wypaczenia jej podstawowych założeń. Komuniści dążyli do „zawłaszczenia” sobie teorii materializmu historycznego dla politycznych i ideologicznych potrzeb partii. Lenin szukał możliwości, tak jak zostało to już wyżej zaznaczone, historycznego uzasadnienia konieczności zwycięstwa rewolucji rosyjskiej (przy jednoczesnym odcięciu się od ortodoksyjnych, zachodnich marksistów – krytyków wydarzeń w Rosji)³.

Partia bolszewicka w początkowym okresie swoich rządów nie dysponowała żadnym gotowym modelem nowej nauki historycznej, dlatego pierwsze lata porewolucyjne były czasem nieustannych eksperymentów na tym polu. Bardzo szybko głównymi zadaniami sowieckiej pedagogiki stały się: dopasowanie treści nauczania do obowiązujących wymogów komunistycznej edukacji, umożliwienie rozwiązania aktualnych problemów społecznych, ekonomicznych i poli-

1 R. D. Charques, *Education in the Soviet Union*, “International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)” 1932, Vol. 11, no.4, s. 494.

2 R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998, s. 64.

3 Ortodoksyjni marksiści wątpili w słuszność wystąpienia na gruncie rosyjskim przewrotu rewolucyjnego i nastania nowego porządku. Według marksistów w Rosji nie mogło dojść do przejścia ze stadium kapitalizmu do kolejnej fazy – socjalizmu, gdyż kapitalizm nigdy tam nie występował.

tycznych oraz stworzenie nowych treści edukacyjnych, podstaw metodologicznych i koncepcji pedagogicznych zgodnych z nauczaniem marksizmu.

Charakterystycznym dla bolszewików działaniem było przenoszenie metod badawczych nauk przyrodniczych na nauki społeczne⁴. Nikołaj Bucharin uważał, że istnieje związek między prawami przyrody a prawami rozwoju społecznego, „polegający na tym, iż te drugie, będąc specyficzną odmianą tych pierwszych, jednocześnie cały czas im się przeciwstawiają”⁵. W konsekwencji rozwoju tych założeń nauka historyczna stała się jedynie dziedziną wiedzy dostarczającą pewne przykłady, pozwalające wysnuwać i konstruować bardziej uniwersalne twierdzenia, nauką ogólną o społeczeństwie i prawach jego rozwoju. W latach dwudziestych XX wieku w Rosji bolszewickiej pojawiały się głosy nawołujące do całkowitej likwidacji nauki historycznej. Wynikać miało to z faktu, że – według reprezentantów tej koncepcji – rewolucja rosyjska przesądziła już o biegu dziejów, więc nauka historyczna stała się niepotrzebna, a nawet mogła odwracać uwagę społeczeństwa od jedyne go i słusznego celu – budowy komunistycznej utopii⁶. Tendencja likwidatorska była przejawem skrajnych dążeń najbardziej gorliwych partyjnych interpretatorów marksizmu. Ostatecznie nie posunięto się do aż tak radykalnego rozwiązania kwestii nauki historycznej. W zamian skupiono się na przekształceniu jej w rodzaj swoistej metanauki, mającej oparcie w założeniach marksizmu i materializmu historycznego.

Wykładnią stosunku władzy do historyków i samej nauki historycznej w pierwszych latach funkcjonowania ustroju komunistycznego były niewątpliwie prace teoretyczne Michaiła Pokrowskiego. Założyciel marksistowskiej „szkoły historycznej”⁷ był najważniejszą osobą w ZSRR, odpowiedzialną za kształtowanie założeń metodologicznych nauk⁸. Arthur F. Dobbie-Bateman podkreśla jednak, że niemożliwym jest, aby jedna osoba mogła tak skutecznie wdrażać nowe podejście do nauki historycznej w środowiskach akademickich, nawet jeśli było ono zgodne z linią ideologiczną partii⁹. Za Pokrowskim stała murem władza, która w pewnym momencie uczyniła go własną marionetką¹⁰. Działalność Pokrowskiego szczególnie silnie odznaczyła się na polu krytyki. Prowadził on aktywną, agresywną walkę z „falszertwami” przedrewolucyjnej historiografii, filozofii i metodologii¹¹. Pokrowski stanowczo odrzucił prace historyków przedrewolucyjnych. W jednym ze swoich esejów pisał:

„[...] błąd popełnia wielu towarzyszy, nawet cieszących się wielkim autorytetem. Mówią: »To już jest ustalone w nauce«, odsyłają do tego lub innego studium Kluczewskiego, Płatonowa, do prac Cziczerina, Sołowjowa. »To fakty« – mówią – »takie były fakty«. A tymczasem, drodzy towarzysze, to wcale nie są fakty. T o i d e o l o g i a (podkr. M. N. P.)”¹².

Ideologią nazywa Pokrowski zniekształcenie rzeczywistości wywołane chęcią realizacji interesów, przede wszystkim klasowych. Nie jest dla niego istotnym, jakiej rzeczywistości dotyczy narracja historyczna: nowożytnej, średniowiecznej czy starożytnej. W każdej z nich może dojść do przedstawienia wydarzeń w „krzywym zwierciadle” (posługując się wyrażeniem Pokrowskiego).

Według Pokrowskiego nie istnieje obiektywna „burżuazyjna” praca historyczna. Na pierwszy rzut oka może być ona pozbawiona treści antymarksistowskich, może pomijać kwestie sporne, wreszcie być zupełnie abstrakcyjna. Zdaniem historyka-marksisty jest to jednak błędne myślenie. Nawet stosunkowo neutralna *Metodologia historii* Aleksandra Łappo-Danilewskiego zawiera ukryty „szyfr”¹³. Brak informacji o walce klas w oczach Pokrowskiego automatycznie klasyfikuje

4 Ju. Tiumiencew, *O nasledii marksizma w perspektiwie metodologicznego sinteza w otieczestwiennoj istoriczeskoj naukie*, „Wiestnik Tomskiego Gosudarstwiennogo Uniwersiteta” 2004, nr 281, s. 130; T. Ojzieman, *Razmyszlenija o riealnom gumanizmie, otczużdienii, utopizmie i «pozitiwizmie»*, „Woprosy filosofii” 1989, nr 10, s. 71; M. Barg, *Kategorii i metody istoriczeskoj nauki*, Moskwa 1984, s. 24-25.

5 R. Stobiecki, dz. cyt., s. 72.

6 A. F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2011, s. 661.

7 W czasach sowieckich unikano stosowania terminu „szkoła historyczna”. Klasyfikowano historyków ze względu na pochodzenie społeczne lub reprezentowane poglądy naukowe i polityczne („burżuazyjne”, „liberalne” etc.); A. L. Litvin, *Writing History In Twentieth-Century Russia. A View from Within*, New York 2001, s. 26-29.

8 Ł. Czeriepnin, *Bor’ba za marksizm protiv filosofskich i metodologicznych principow burżuaznoj i mielkoburżuaznoj istoriografii do sieriediny 20-ch godow*, [w:] M. Nieczkina (red.), *Oczerki istoriczeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966, s. 142.

9 A. F. Dobbie-Bateman, *Michael Pokrowsky*, „The Slavonic and East European Review” 1932, Vol. 11, no. 31 s. 188.

10 Tamże.

11 Ł. Czeriepnin, *M. N. Pokrowskij i jego rol w razwitii sowietskij istoriczeskoj nauki*, [w:] M. Nieczkina (red.), *Oczerki...*, dz. cyt., s. 180-181.

12 M. Pokrowskij, *Istoriczeskaja nauka i bor’ba klasow (istoriczeskije oczerki, kriticzeskije statji i zamietki)*, Moskwa 1933, s. 10.

13 Także w publikacjach innych marksistowskich historyków początku lat dwudziestych XX w. znaleźć można krytykę wielu prac badaczy przedrewolucyjnych dotyczących metodologii. Krytyce podlegały wszelkie teorie „godzące” w ideologię marksistowską, tzw. *oszybocznyje koncepcyi* (np.: negowanie znaczenia rewolucji 1917 r. w dziejach, podnoszenie problemu braku klasowości, wprowadzenie podziałów społecznych niezgodnych z tą ideą); Ł. Czeriepnin, *Bor’ba za marksizm...*, dz. cyt., s. 143.

te publikację do grupy nieobiektywnych, „burżuazyjnych” prac historycznych, gdyż „[...] walka klas jest głównym motorem procesu historycznego”¹⁴. Zdanie to jest kwintesencją pojmowania historii przez marksistów: nie ma walki klas – nie ma wartościowej publikacji¹⁵. Wynikało to, jak zaznacza Rafał Stobiecki, z faktu iż:

„[...] bolszewicka refleksja historiozoficzna w swoich zasadniczych ramach odwoływała się do dychotomicznej wizji świata. Dla bolszewików historia była procesem nieustannej konfrontacji dobra ze złem, postępu z regresem, walki i w jej wyniku zwycięstwa jednych formacji społeczno-ekonomicznych nad drugimi”¹⁶.

Zresztą nie tylko dzieła historyków przedrewolucyjnych Pokrowski nazywa nieobiektywnymi. Otwarcie wypowiada się na temat „agitacyjnego i propagandowego” charakteru najwcześniejszych źródeł rosyjskich. Ma to udowodnić prawdziwość jego tezy, która zakłada przenikanie wszystkich dziedzin życia walką klas.

Mimo zwycięstwa bolszewików w wojnie domowej nie opuściło środowisk marksistowskich uczucie niedostatecznej legitymizacji ich pozycji w społeczeństwie. Świadectwem tego było chociażby działanie władz zmierzające do umocnienia jej ideologicznych podstaw, wykazujące nieuchronność rewolucji październikowej, przedstawiające ją jako logiczne następstwo poprzedzających ją ruchów rewolucyjnych. Wynikiem tego stała się dyskusja o losie i roli tzw. rosyjskiego jakobinizmu w tamtejszym ruchu rewolucyjnym. Okazała się ona jednym z najbardziej jaskrawych epizodów okresu становienia sowieckiej nauki historycznej¹⁷. Zwycięstwo rewolucji październikowej według bolszewików – wynikało z nieuchronnej logiki dziejów. Jak zaznacza Rafał Stobiecki, bolszewicy nie dopuszczali możliwości, w której przewrót 1917 roku miał być dziełem przypadku. Był on – w oczach wspomnianych – ogniwem „obiektywnego” biegu wydarzeń, rezultatem i jednocześnie apogeum narastającego w Rosji od 1905 roku procesu rewolucyjnego¹⁸. Zagadnieniem periodyzacji historii ruchu rewolucyjnego zajął się sam Lenin. Historycy sowieccy w swojej działalności naukowej nie byli skłonni polemizować z jego „ustaleniami”, wszelkie poprawki miały co najwyżej charakter powierzchnowy¹⁹. W latach dwudziestych XX wieku najpopularniejszymi tematami związanymi z działalnością rewolucyjną były życie, działalność i poglądy XIX wiecznych rewolucjonistów i teoretyków lewicowych nurtów. Głównym zadaniem sowieckich historyków było przedstawienie pozytywnych, z punktu widzenia marksizmu, założeń ideologicznych poszczególnych bohaterów historii i ich przysłużenie się klasie robotniczo-rolniczej²⁰.

Historii rewolucji rosyjskiej 1905 roku w latach dwudziestych XX wieku poświęcili swoje badania tzw. starzy historycy-marksści, zajmujący – już w okresie przedrewolucyjnym – lewą stronę sceny politycznej, co wcale nie oznacza, że byli zwolennikami rządów bolszewików. W dużej mierze byli to idealisci wierzący w prawdziwość idei marksistowskich, które jednak zostały poddane silnej weryfikacji wraz z nastaniem nowej władzy. Historycy przedstawiali rewolucję lat 1905-1907 jako preludeum do wydarzeń 1917 roku. Nie deprecjonowano roli zrywu, sugerowano jednak, że przyczyn jego niepowodzenia należy upatrywać w braku jedności partii po lewej stronie sceny politycznej (co pozwoliło wyeliminować z życia politycznego mienszewików po 1917 roku). Starano się jednocześnie wykazać, że rewolucja miała znaczący wpływ na budowanie socjalizmu w innych krajach (co było silnie związane z ekspansywną polityką komunistów lat dwudziestych)²¹.

Historycy radzieccy, opisując czasy przedrewolucyjne, mieli za zadanie przedstawić dzieje ucisku narodów Imperium przez rząd carski. Władzę łączono z „plugawym” zachodnim kapitalizmem, jednak wystrzegano się przedstawiania rewolucji październikowej jako zamachu na cara i jego rodzinę. Wczesna historiografia radziecka właściwie milczała na temat Mikołaja II. Dużo bezpieczniejszym zabiegiem wydawało się przesunięcie uwagi społeczeństwa i przedstawienie naturalnej, wynikającej z praw „naukowego socjalizmu”, wymiany elit rządzących²². Istotnym zagadnieniem, które pojawiło się w historiografii rosyjskiej zaraz po 1917 roku, była kwestia historii imperializmu. Pokrowski argumentował, że wybuch rewolucji 1917 roku w Rosji jest wynikiem ucisku społeczeństwa dokonanego nie przez środowiska burżuazyjnej inteligencji, ale przez najbliższe carowi otoczenie. Inni badacze rozpatrywali pojęcie imperializmu przez pryzmat

14 M. Pokrowskij, *Istoriczeskaja nauka i bor'ba klassow...*, dz. cyt., s. 107.

15 Tamże, s. 11-12; N. L. Kremensov, *Stalinist Science*, Princeton 1997, s. 25.

16 R. Stobiecki, dz. cyt., s. 141.

17 A. Chudolejew, *Riewolucyonnaja teorija P. N. Tkaczewa w kontieksie diskussii o russkom jakobinstwie w sowietskoj istoriografii 1920-ch gg.*, „Wiestic Tomskiego Gosudarstwiennogo Uniwersiteta” 2011, nr 344, s. 99.

18 R. Stobiecki, dz. cyt., s. 96-97.

19 M. Nieczkina, *Russkoje riewolucyonnoje dżiżenije XIX w. w sowietskoj istoriografii*, [w:] M. Nieczkina, *Oczerki...*, dz. cyt., s. 336.

20 Tamże, s. 335-368.

21 E. Bloomfield, *Soviet Historiography of 1905 as Reflected in Party Histories of the 1920's*, Washington 1966, s. 194-195.

22 O. Anisimov, *The Soviet System of Education*, „Russian Review” 1950, Vol. 9, no. 2, s. 95.

ekonomii. Niezależnie jednak od podejścia do omawianego tematu wszyscy byli zgodni co do faktu, że imperializm był jednoznaczny z uzależnieniem się Rosji od zachodnich mocarstw²³.

W odniesieniu do historii polityki zagranicznej Rosji historycy marksistowskie forsowali przeświadczenie o istnieniu „[...] zależności polityki zagranicznej od interesów klasy panującej, którym ona służy”. Teorii tej podporządkowana była cała analiza historii polityki zagranicznej. W jednym ze swoich artykułów Lenin pisał:

„Trzeba zorientować się, z jakich historycznych warunków dana wojna wynika, jakie klasy ją prowadziły, w imię czego. Nie poznawszy tego, wszystkie swoje rozważania na temat wojny skażemy [...] na spory czcze i bezowocne”²⁴.

Komuniści wspierali silnie w latach dwudziestych historyków niemieckich. Odrzucili tezę o odpowiedzialności Niemiec za spowodowanie pierwszej wojny światowej, obciążając winą Ententę. Bolszewicy doszukiwali się „reakcyjnego” podłoża zaistniałych zdarzeń, „przestępstw carów”²⁵. Pokrowski rozwinął dodatkowo tę teorię, wprowadzając do niej element ekonomii marksistowskiej. W interpretacji historyków marksistowskich wyprawy Iwana Groźnego na Kazań, wojna północna, wojny na Kaukazie etc. były związane z interesami rosyjskiego handlu. Odmienne stanowisko reprezentowali tzw. historycy „burżuazyjni” starej szkoły. Mowa w tym miejscu oczywiście o ich działalności w pierwszej połowie lat dwudziestych. W okresie późniejszym wszelkie niezgodności z oficjalną wersją partii były eliminowane²⁶.

Przedrewolucyjna literatura historyczna to – według Pokrowskiego – literatura klas „posiadających”. W opinii historyka-marksisty nie istnieje ani jeden przykład publikacji, która odzwierciedlałaby punkt widzenia chłopstwa, dlatego też – w ocenie historyka-marksisty – należy się odnosić do niej ze szczególną ostrożnością, a nawet nieufnością²⁷. Aby móc przedstawić rolę mas w historii, należało oprzeć się na klasowości²⁸. W konsekwencji lata dwudzieste to okres „rozprawienia się” z „kłamliwą” teorią przedstawiającą w negatywnym świetle udział chłopstwa w wydarzeniach czasów Wielkiej Smuty, powstania Razina i Pugaczowa. Historycy marksistowskie wiązali aktywne uczestnictwo mas chłopskich we wspomnianych wydarzeniach z obowiązującym prawem pańszczyźnianym, czyli uciskiem carskich rządów²⁹. Tendencja ta była silnie związana z próbą ugruntowania pozycji mas chłopskich w działalności ruchu rewolucyjnego. Bolszewicy starali się wykreować obraz chłopca-rewolucjonisty walczącego z niesprawiedliwością i tyraniem. Było to niezbędne dla legitymizacji włączenia mas chłopskich w wydarzenia rewolucyjne 1917 roku (Marks i ortodoksyjni marksiści wykluczali możliwość przewrotu z udziałem nieświadomych warstw chłopskich, jedynie robotnicy mogli doprowadzić do urzeczywistnienia się rewolucyjnej utopii)³⁰.

Zdaniem historyków marksistowskich wiek XIX odznaczył się intensywnym rozwojem procesów społeczno-ekonomicznych, przejściem od form feudalnych do kapitalistycznych oraz formowaniem się klasy robotniczej i świadomości rewolucyjnej tych środowisk. Według Pokrowskiego głównym problemem XIX wieku było zderzenie się dwóch form kapitalizmu: handlowego i przemysłowego, jednocześnie walki tego, co „burżuazyjne”, z tym, co robotnicze i chłopskie³¹. Badania nad historią rosyjskiego proletariatu przełomu XIX i XX wieku były kontrolowane i kształtowane przez samego Lenina, który w swoich pracach podkreślał wyjątkowość rosyjskiego ruchu robotniczego, określił jego charakter, strukturę i kierunki rozwoju. Na tych „ustaleniach” bazowali w omawianym okresie historycy marksistowskie. Oczywiście zdarzały się pewne odstępstwa od obowiązującej tendencji – w tym miejscu należy wymienić chociażby Nikołaja Rożkowa, który ruch robotniczy w klasyfikacji ruchów rewolucyjnych umieszczał daleko za studenckim i chłopskim. Co ciekawe, Lenin charakteryzował Rożkova jako „człowieka, który przysłużył się partii robotniczej w latach podźwigu z oddaniem i energią”, dodawał jednak, że pierwszy z marksistowskich historyków „wyuczył się szeregu zasad marksizmu, ale zupełnie ich nie zrozumiał [...], od początku do końca zastępując marksizm liberalizmem”³².

O. Anisimov podkreśla, że każda publikacja radzieckich historyków przesiąknięta była dogmatyzmem marksistowskim, a tzw. naukowy socjalizm można określić mianem „kodeksu praw regulujących funkcjonowanie sowieckiego spo-

23 K. Tarnowski, *Izuczenije istorii impierializma w Rossii*, [w:] M. Nieczkina, *Oczerki...*, dz. cyt., s. 369, 671.

24 A. Fadijew, *Wnieszajaja politika Rossii w oswieszczenii sowietskich istorikow*, [w:] M. Nieczkina, *Oczerki...*, dz. cyt., s. 428.

25 A. F. Grabski, dz. cyt., s. 671-672.

26 A. Fadijew, dz. cyt., s. 428, 433, 438.

27 M. Pokrowski, *Istoriczeskaja nauka i bor'ba klassow...*, dz. cyt., s. 18, 22.

28 B. W. Eissenstat, *M. N. Pokrowsky and Soviet Historiography: Some Reconsiderations*, „Slavic Review” 1969, Vol. 28, no. 4, s. 612.

29 Tamże, s. 296-299, 301.

30 A. Zimin, A. Prieobrażenskij, *Izuczenije istorii feodalizma w Rossii*, [w:] M. Nieczkina, *Oczerki...*, dz. cyt., s. 301.

31 P. Ryndziunskij, *Socjalno-ekonomiceskaja istorija Rossii XIX w. w rabotach sowietskich istorikow*, [w:] M. Nieczkina, *Oczerki...*, dz. cyt., s. 308-310, 314.

32 W. Ławieryczew, *Proletariat Rossii konca XIX - naczala XX w. w sowietskoj istoriczeskoj literaturie*, [w:] M. Nieczkina, *Oczerki...*, dz. cyt., s. 398.

łeczeństwa". Wszystkie historyczne, socjologiczne i ekonomiczne fakty interpretowane były wyłącznie w odniesieniu do naukowego socjalizmu.

„Radzieccy autorzy starannie uchylają się od przedstawiania jakichkolwiek dodatkowych dowodów lub argumentów, nie mówiąc już o osobistych opiniach. Nie mogą przecież istnieć żadne dodatkowe dowody, żadne dodatkowe argumenty – *prawo* [tj. teoria walki klas] wyjaśnia wszystko”³³.

Marksieści pojmowali historię przez pryzmat materializmu. Materialistyczny punkt widzenia Pokrowski wiązał ściśle z teorią powstania narodu i państwa. „Burżuazyjni” historycy podkreślali nadrzędny charakter państwa jako spoiwa narodu (tzw. *gosudarstwiennaja schiema*). Dla materialistów i marksistów elementem wiążącym społeczeństwo były pewne ekonomiczne zależności warunkujące powstanie głębszych relacji społecznych, a w konsekwencji narodu i państwa (tzw. *matierialistyczeskaja schiema*)³⁴. Pokrowski wierzył, że u podstawy rozwoju społeczeństwa ludzkiego leży transformacja gospodarcza, nieustanna ewolucja form siły wytwórczej. Jednostka może mieć wpływ na dzieje, jest to jednak wpływ znacznie ograniczony, drugorzędny. Odnosząc się do wielkich jednostek w historii Rosji, Pokrowski sugerował, że były one ograniczane przez warunki społeczne³⁵. Właśnie dlatego w latach dwudziestych kładziono szczególny nacisk na nauczanie historii w kontekście społecznym (przekształcono historię w tzw. *obszczestwowiedienije*). Zdaniem historyków-marksistów w okresie przedrewolucyjnym nauczano przede wszystkim historii państwa i jednostek nim władających, natomiast historii życia, pracy i walki narodu w ogóle nie poświęcano miejsca w programach kształcenia. Punktem wyjścia dla komunistów w badaniach nad historią było „[...] uznanie sfery ekonomicznej, a *de facto* technologicznej za autodynamiczną strukturę decydującą o mechanizmie zmienności dziejowej”³⁶, najważniejszym elementem procesu dziejowego stał się więc postęp (kategoria determinizmu technologicznego).

Pod zwierzchnictwem Pokrowskiego historia stała się dziedziną uspołecznioną i abstrakcyjną. Pokrowski skupiał się przede wszystkim na historii najnowszej, argumentując, że wydarzenia mające miejsce w odległej przeszłości w znikomym stopniu oddziałują na współczesność. Historia, w opinii historyka-marksisty, powinna służyć społeczeństwu. Służbie tej zostały podporządkowane wszystkie podstawowe założenia metodologiczne nauki historycznej³⁷.

Dominacja wykładni Pokrowskiego odnośnie do nauki historycznej nie oznaczała, że przedstawiciele środowiska historyków w początkach lat dwudziestych przemawiali jednym głosem. Należy podkreślić, że sowiecka nauka historyczna wykryła się w wyniku licznych dyskusji. Polemiczność nauki historycznej lat dwudziestych potwierdza dodatkowo niejednorodność struktury kadry pedagogicznej ówczesnych uniwersytetów (w środowiskach akademickich przetrwała część przedrewolucyjnej profesury, która przechowywała akademickie tradycje obiektywnej analizy historycznej, badaniem przeszłości zajęli się aktywnie znani działacze partii bolszewickiej, tzn. ludzie, którzy byli nie tylko świadkami, ale również bezpośrednimi uczestnikami wydarzeń historycznych, rosła też w siłę grupa młodych „czterwonych profesorów”, roszcujących sobie prawo do zaistnienia na „historycznym froncie”, jak od czasów Pokrowskiego przyjęto nazywać naukę historyczną)³⁸. Przejście między „burżuazyjnym” sposobem podejścia do historii (tzw. idealistycznym) a marksistowską interpretacją dziejów nie było procesem automatycznym (jedyną możliwością wydawało się płynne zastąpienie „burżuazyjnych” akademików profesorami marksistowskimi)³⁹.

W jednym ze swoich wykładów wygłoszonych w 1920 roku w Moskwie (w obronie metodologii przedrewolucyjnej) Robiert Wippiet powiedział:

„Jeszcze niedawno pytaliśmy o stany, o życie mas, o kierunek interesów. Teraz chcemy przede wszystkim znać wydarzenia, rolę jednostek, szczerzenie się idei. Kiedy tę zmianę zapatrywań i zamiłowań zechciałby określić filozof, powiedziałyby: «opinia publiczna przeszła od poglądu materialistycznego do poglądu idealistycznego»”⁴⁰.

33 O. Anisimov, dz. cyt., s. 90, 96.

34 Tamże, s. 46-47, 51-52, 102.

35 B. W. Eissenstat, dz. cyt., s. 608-609.

36 R. Stobiecki, dz. cyt., s. 65.

37 H. Asher, *The Rise, Fall, and Resurrection of M. N. Pokrovsky*, „Russian Review” 1972, Vol. 31, no. 1, s. 50-51, 53-54.

38 A. Dubrowskij, *Istoriik i vlast': istoriczeskaja nauka w SSSR i koncepcyjja istorii feodalnoj Rossii w kontiektstie politiki i ideologii (1930-1950-je gody)*, Briansk 2005, s. 108-109, 122-123

39 Ł. Czeriepnin, *Bor'ba za marksizm...*, dz. cyt., s. 139-140.

40 R. Wippiet, *Krizis istoriczeskaj nauki*, Kazan' 1921, s. 13.

Co ciekawe, Wippiier – będący w latach przedrewolucyjnych historykiem skłaniającym się w stronę marksizmu – po wybuchu rewolucji rosyjskiej postanowił przyjąć punkt widzenia idealistów⁴¹. Wielu zagorzałych przedrewolucyjnych marksistów w obliczu przekształcania i dostosowywania przez bolszewików wykładni Marksa i Engelsa do własnych politycznych celów zaczęło wątpić w słuszność wprowadzanych zmian.

W latach dwudziestych i w początkach lat trzydziestych głównymi tematami dyskusji były trzy kwestie: 1) specyfika, wyjątkowość (lub nie) historycznego rozwoju krajów Dalekiego Wschodu, 2) początki i rozwój kapitalizmu i handlu, 3) zjawisko pańszczyzny. Żywa dyskusja nad zagadnieniem „azjatyckiego sposobu produkcji” w sowieckich kręgach akademickich związana była z faktem, że zachodni klasycy marksizmu postrzegali Rosję jako wschodnią despotię, opartą na powszechnym niewolnictwie, spychając ją niejako na dalszy plan w dziejach rewolucji. Główny spór pomiędzy zwolennikami „azjatyckiego sposobu produkcji” (m.in. Plechanowem) a jego przeciwnikami (na czele których stał Lenin) dotyczył kwestii wyjątkowości (lub nie) rosyjskiego procesu dziejowego. Plechanow wyróżniał w dziejach Rosji przedkapitalistyczną formację społeczną, Lenin wolał widzieć raczej wyjątkową formę kapitalizmu. Drugą sporną kwestią było zagadnienie roli chłopstwa w rewolucji rosyjskiej. Lenin uważał tę warstwę społeczną za głównego sojusznika robotników w walce o wolność. Plechanow, jako ortodoksyjny marksista, oczywiście nie mógł się z tym stwierdzeniem zgodzić⁴². Wspomniana wyżej polemika była więc próbą podważenia klasycznego marksistowskiego podejścia do kwestii rosyjskiego „sposobu produkcji”. Działania te zostały zwieńczone sukcesem – w początkach lat trzydziestych nie podnoszono już problemu wyjątkowości rosyjskiego procesu dziejowego.

Ten początkowy pluralizm poglądów i wymiany koncepcji wpłynął na fakt, że w początkach lat dwudziestych historycy sowieccy nie odcinali się w sposób kategoryczny od dokonań przedrewolucyjnych badaczy. Była to naturalna kontynuacja dorobku poprzedników. Oczywiście należało dostosowywać pewne treści do standardów nowej ideologii – marksizmu⁴³. Charakterystycznym zjawiskiem w pracy historyka starszego pokolenia była swoista dwutorowość. Z jednej strony, tacy wybitni historycy jak Michaił Bogosłowski czy Stiepan Wiesielowski zostali zmuszeni do działalności zgodnej z linią partii, z drugiej strony, starali się kontynuować swoje badania niezależnie od wytycznych władzy, mimo iż mieli świadomość, że rezultaty ich pracy mogą nigdy nie zostać opublikowane⁴⁴. Inni historycy starali się przy pierwszej nadarzającej się okazji wplatać w swoje prace twierdzenia i wykorzystywać metody, które już od jakiegoś czasu funkcjonowały w nauce zachodniej⁴⁵. Wielu z nich stosowało sprytnie językowe zabiegi, aby nadać swojemu tekstowi charakter marksistowski (np. wykorzystywali *marksizm* w tytułach swoich prac, ale bardzo rzadko w samych tekstach, gdzie zastępowano go *materializmem*, wykorzystywano takie terminy jak *stosowany*, *patriotyczny*, aby zasygnalizować zgodność tekstów z linią partii, chętnie cytowano prace i wypowiedzi Lenina i klasyków marksizmu etc.)⁴⁶. Powszechnie stosowanym zabiegiem w metodologii nauki historycznej było wykorzystywanie przez historyków marksistowskich metafor językowych, których podłoża należy upatrywać w specyficznej terminologii przywódców politycznych ZSRR (np. ZSRR – rodzina, organizm ludzki; działalność partii – działalność żywiół przyrody nieożywionej; ZSRR – budowla, władza – mechanizm, maszyna; ZSRR – społeczeństwo zmilitaryzowane)⁴⁷.

Koniec lat dwudziestych i początek lat trzydziestych XX wieku był okresem zaniku podziału między historykami marksistowskimi a przedstawicielami starej, przedrewolucyjnej szkoły. Manifestacją metodologicznego zwycięstwa historyków-marksistów miała być Wszechsowiecka Konferencja Historyków-Marksistów, która odbyła się na przełomie 1928 i 1929 roku. Pokazała ona – zdaniem Pokrowskiego – że marksistowska nauka historyczna funkcjonuje w Związku Radzieckim nie w formie działalności popularyzatorskiej, ale w postaci badań naukowych⁴⁸. Stalinizacja nauki historycznej miała swoje początki już w 1924 roku, niemniej jednak to właśnie koniec lat dwudziestych przyniósł ugruntowanie się założeń wykładni stalinowskiej w dziedzinie nauk. W opinii Stalina historia jako nauka mogła jedynie funkcjonować w postaci wiedzy o prawach dziejowych dających się zastosować w praktyce. Historia stała się właściwie jedną z nauk

41 A. Litwin, *Biez prawa na mysl. Istoriki w epochu Bolszogo tierrora. Oczerki sudieb*, Kazan' 1994, s. 4.

42 Ł. Czeriepnin, *Diskussija ob obszczestwiennno-ekonomiczeskich formacyjach*, [w:] M. Nieczkina, *Oczerki...*, dz. cyt., s. 165-169; Zob. R. Stobiecki, dz. cyt., s. 76-78, 102.

43 A. L. Litvin, *Writing History In Twentieth-Century Russia*, s. 4, 18-19.

44 N. Siewiernaja, *Emigrant po prizwaniju (Wiesielowski S. B.)*, <http://www.rulit.net/books/emigrant-po-prizvaniju-veselovskij-s-b-read-279863-4.html>, 30.04.2015.

45 A. Formozow, *Russkije archieologi w pieriod totalitarizma. Istoriograficzeskije oczerki*, Moskwa 2006, s. 99-100.

46 N. L. Kremensov, dz. cyt., s. 27, 46; B. McLoughlin, K. McDermott, *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, New York 2004, s. 176-191.

47 N. Razinkina, *Konceptualnaja metafora w russkom jazykie sowietskogo pierioda (1917-1956 gg.)*, „Wiestnik Tomskiego Gosudarstwiennogo Uniwersitieta” 2011, nr 344, s. 26.

48 M. Pokrowskij, *Wsiesojuznaja konfieriencyja istorikow-marksistow (diekabr' 1928 g. - janwar' 1929 g.)*, „Istorik-Marksist” 1929, t. 11, s. 7.

pomocniczych ekonomii, została całkowicie pozbawiona odrębności zarówno instytucjonalnej, jak i ideologicznej⁴⁹.

Wielu historyków właśnie w tym okresie najmocniej odczuło odgórne ograniczenie problematyki badawczej. Część z nich została zmuszona do zaprzestania swoich badań nad niewygodnymi dla władzy tematami. Ucieczką dla naukowców okazały się nauki krajoznawcze. W czasach porewolucyjnych nastąpił nagły rozwój krajoznawstwa, archeologii – szczególnie czasów najdawniejszych, historii ekonomii i ruchów rewolucyjnych⁵⁰.

Koniec lat dwudziestych upłynął pod znakiem metodologicznej walki z „mechanicystami” (tak określano wszystkich przedstawicieli nauk opierających swoje badania na filozoficznych założeniach neokantyzmu). Mechanicystami w rzeczywistości byli zwolennicy klasycznego rozumienia marksizmu – m.in. G. Plechanow, N. Bucharin –, którzy utożsamiali siły wytwórcze z „systemem narzędzi pracy, techniką społeczną”, a nie z człowiekiem jako wytwórcą dóbr materialnych⁵¹. Negatywnie oceniano także prace odwołujące się do teorii przedstawicieli zachodniej nauki (np. Maksa Webera)⁵². Był to przejaw polityki Stalina zmierzającej do jednoczesnego rozprawienia się z pozostałościami „burżuazyjnej” nauki i reprezentantami „ortodoksyjnego” marksizmu.

Lata dwudzieste i początek lat trzydziestych to także okres poszukiwań nowej koncepcji rosyjskiego procesu historycznego. Rozważania nad formacjami społeczno-ekonomicznymi związane były z dążeniem Stalina do wyznaczenia kierunku, w którym ma zmierzać społeczeństwo radzieckie. Istotnym punktem w teorii Stalina było „uznanie koniecznego i prawidłowego następstwa owych formacji jako niezbędnych faz rozwojowych uniwersalnego schematu powszechnodziejowego”⁵³, który miał ugruntować mit o zmierzaniu społeczeństwa w stronę utopijnego komunizmu (oczywiście pod przewodnictwem partii). Przedstawiona przez Stalina interpretacja wywołała szereg dyskusji wśród historyków radzieckich. Kwestią najbardziej sporną okazał się feudalizm (konflikt feudalistów z antyfeudalistami). Ostatecznie nie ośmielono się zakwestionować istnienia zjawiska feudalizmu w historii Rusi Kijowskiej, dyskutowano jednak nad kształtem i charakterem zależności feudalnej, ewolucją sposobów eksploatacji społeczeństwa chłopskiego⁵⁴. W przypadku analizy funkcjonowania i rozwoju prawa pańszczyźnianego w dziejach Rusi (a następnie Państwa Moskiewskiego) nacisk kładziono na umieszczenie stosunków pańszczyźnianych w strukturach podziału klasowego (a nie jak w przypadku przedrewolucyjnej historiografii w szerszym kontekście)⁵⁵. Ściśle z zagadnieniem ekonomicznego funkcjonowania Państwa Moskiewskiego wiązano postaci Iwana III i Iwana IV. Już w początkach lat dwudziestych (1922-1923) dyskutowano w środowiskach naukowych nad rolą tych dwóch carów rosyjskich w procesie rozwoju zależności feudalnej.

W drugiej połowie lat dwudziestych pojawiły się również nowe formy i metody wykładania historii w szkołach wyższych. Pokrowski podkreślał, że wykładając historię, należy przekazać studentowi „historyczną perspektywę”, aby mógł zrozumieć, że „historia tworzy się przy pomocy walki klas, że walka klas jest prętem, na który nawlekany jest proces historyczny”⁵⁶. Dla tego okresu charakterystycznym zjawiskiem była ogromna ilość nowopowstałych podręczników zarówno dla szkół podstawowych, średnich, jak i wyższych. Wszystkie one wyróżniały się niejednorodnym podejściem do badanego materiału, poszukiwaniem nowych rozwiązań metodologicznych w duchu marksistowskim. To właśnie m.in. abstrakcyjne podręczniki stały się kością niezgody w relacjach pomiędzy Pokrowskim a Stalinem⁵⁷. Degradacja zwolenników pierwszego historyka-marksisty była wypadkową abstrakcyjnego i filozoficznego pojmowania dziejów przez marksistowskiego historyka oraz nieakceptowanego przez Stalina podejścia Pokrowskiego do wybitnych jednostek w historii Rosji⁵⁸. Śmierć Lenina i urzeczywistnienie formuły „wodza wiecznie żywego” były pierwszym sygnałem zachodzących w ZSRR zmian ideologicznych, które miały swoje bezpośrednie przełożenie na naukę historyczną. Pośmiertny kult Lenina rozpoczął tendencję zmierzającą do umocnienia pozycji jednego wodza, której miała się przysłużyć historia. Bolszewicy nie kwestionowali idei kultu cara, która funkcjonowała od zawsze w świadomości rosyjskiego społeczeństwa. Należy pamiętać, że ideologia komunistów skierowana była przede wszystkim do niewykształconych mas chłopskich i robotniczych, wśród

49 R. Stobiecki, dz. cyt., s. 74.

50 A. Formozow, dz. cyt., s. 35, 49-50; A. Dubrowskij, dz. cyt., s. 115-116.

51 A. F. Grabski, dz. cyt., s. 616.

52 Ł. Czeriepnin, *Bor'ba za marksizm...*, dz. cyt., s. 152.

53 R. Stobiecki, dz. cyt., s. 79.

54 Ł. Czeriepnin, *M. N. Pokrowskij...*, dz. cyt., s. 169.

55 A. Zimin, A. Prieobrażenskij, dz. cyt., s. 271-273, 277-280, 284-285, 290-291; P. Gorbaczew, *S. F. Platonow i Ju. W. Gotje o Smutnom Wriemieni: sztrichi k posleriewolucyonnomu periodu tworczestwa wydajuszczichia istorikow*, „Wiestnik NGGU” 2009, nr 2, s. 26-30.

56 Ł. Czeriepnin, *Obszczije trudy, uczebniki i uczebnije posobija po istorii Rossii i wsiemirnoj istorii*, [w:] M. Nieczkina, *Oczerki...*, dz. cyt., s. 173-174; Ł. Czeriepnin, *M. N. Pokrowskij...*, dz. cyt., s. 186.

57 B. W. Eissenstat, dz. cyt., s. 604.

58 H. Asher, dz. cyt., s. 52.

których mit cara –jako pomazańca Bożego był silnie zakorzeniony. Podtrzymanie dobrego wizerunku nawet najbardziej brutalnych władców rosyjskich było celowym zabiegiem komunistów. Zaufanie i swoista sympatia społeczeństwa dla silnych, totalitarnych rządów przekładała się na czasy stalinowskie (kult władcy mógł w dalszym ciągu funkcjonować dzięki wystrzeganiu się krytyki carów rosyjskich)⁵⁹. Partia starała się usprawiedliwić terror stalinowskich popleczników, nawiązując do zjawiska opryczniny, czyli silnej władzy jednostki i podporządkowania otoczenia jej woli etc. Już w połowie lat trzydziestych nowe podręczniki do historii dla szkół podstawowych i średnich przedstawiały cara Iwana Groźnego w sposób pozytywny (unikano jeszcze nawiązań do czasów terroru, skupiano się na pozytywnym, w opinii komunistów, wydarzeniu – aneksji państw bałtyckich)⁶⁰. Według Stalina ekspansywna polityka władzy, zmierzająca do rozprzestrzenienia komunizmu na świecie i przeprowadzenia globalnej rewolucji, była już przeżytkiem. Głównym celem stała się konsolidacja ogromnego państwa, jakim był Związek Radziecki⁶¹. W późniejszych latach przysłużyć się temu miała właśnie historia.

BIBLIOGRAFIA:

- [1] Asher H., *The Rise, Fall, and Resurrection of M. N. Pokrovsky*, "Russian Review" 1972, Vol. 31, no. 1
- [2] Anisimov O., *The Soviet System of Education*, "Russian Review" 1950, Vol. 9, no. 2
- [3] Barg M., *Kategorii i metody istoričeskoj nauki*, Moskwa 1984
- [4] Bloomfield E., *Soviet Historiography of 1905 as Reflected in Party Histories of the 1920's*, Washington 1966
- [5] Charques R. D., *Education in the Soviet Union*, "International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)" 1932, Vol. 11, no.4
- [6] Chudolejew A., *Riewolucyjonnaja teorija P.N. Tkaczewa w kontieksie diskussii o russkom jakobinstwie w sowietsoj istoriografii 1920-ch gg.*, „Wiesticnik Tomskiego Gosudarstwiennoho Uniwersitieta” 2011, nr 344
- [7] Czeriepnin Ł., *Bor'ba za marksizm protiv filosofskich i metodologičeskich princypow burżuaznoj i mielkoburżuaznoj istoriografii do sieriediny 20-ch godow*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [8] Czeriepnin Ł., *Diskussija ob obszczestwiemo-ekonomičeskich formacijach*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [9] Czeriepnin Ł., *M. N. Pokrowskij i jego rol w razwitii sowietsoj istoričeskoj nauki*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [10] Czeriepnin Ł., *Obszczije trudy, uczebnyki i uczebnyje posobija po istorii Rossii i wsiemirnoj istorii*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [11] Dobbie-Bateman A. F., *Michael Pokrovsky*, "The Slavonic and East European Review" 1932, Vol. 11, no. 31
- [12] Dubrowskij A., *Istoriik i vlast': istoričeskaia nauka w SSSR i koncepcija istorii feodalnoj Rossii w kontieksie politiki i idieologii (1930-1950-je gody)*, Briansk 2005
- [13] Eissenstat B. W., *M. N. Pokrovsky and Soviet Historiography. Some Reconsiderations*, "Slavic Review" 1969, Vol. 28, no. 4
- [14] Fadiejew A., *Wnieszniaja politika Rossii w ostwieszczenii sowietsoj istorikow*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [15] Formozow A., *Russkije archeologi w pieriod totalitarizma. Istoriograficzeskie oczerki*, Moskwa 2006
- [16] Gorbaczew P., *S. F. Platonow i Ju. W. Gotje o Smutnom Wriemieni: sztrichi k posleriewolucyjnomu pieriodu tworczestwa wydajuszczichia istorikow*, „Wiesticnik NGGU” 2009, nr 2
- [17] Grabski A. F., *Dzieje historiografii*, Poznań 2011
- [18] Kremensov N. L., *Stalinist Science*, Princeton 1997
- [19] Litwin A. L., *Biez prawa na mysl. Istoriiki w epochu Bolszogo tierrora. Oczerki sudieb*, Kazan' 1994
- [20] Litvin A. L., *Writing History In Twentieth-Century Russia. A View from Within*, New York 2001
- [21] Litvin A. L., *Keep J., Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*, New York 2005
- [22] Ławierczew W., *Proletariat Rossii konca XIX - naczała XX w. w sowietsoj istoričeskoj literaturie*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [23] McLoughlin B., *McDermott K., Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, New York 2004
- [24] Nieczkina M., *Russkoje riewolucyjnoje dżiżenije XIX w. w sowietsoj istoriografii*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [25] Ojzierman T., *Razmyshlenija o riálnom gumanizmie, otczużdienii, utopizmie i «pozitiwizmie»*, „Woprosy Filosofii” 1989, nr 10
- [26] Pokrowskij M., *Istoričeskaia nauka i bor'ba klassow (istoričeskie oczerki, kritičeskie statji i zamietki)*, Moskwa 1933
- [27] Razinkina N., *Konceptualnaja metafora w russkom jazykie sowietsoj pierioda (1917-1956 gg.)*, „Wiesticnik Tomskiego Gosudarstwiennoho Uniwersitieta” 2011, nr 344
- [28] Ryndziunskij P., *Socjalno-ekonomičeskaia istorija Rossii XIX w. w rabotach sowietsoj istorikow*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [29] Stobiecki R., *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998
- [30] Tarnowskij K., *Izuczenije istorii impierializma w Rossii*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966
- [31] Tiumiencew Ju., *O nasledii marksizma w perspiektiwie metodologičeskoj sintieza w otieczestwiemoj istoričeskoj naukie*, „Wiesticnik Tomskiego Gosudarstwiennoho Uniwersitieta” 2004, nr 281
- [32] Wippier R., *Krizis istoričeskoj nauki*, Kazan' 1921
- [33] Zimin A., *Prieobrażenskij A., Izuczenije istorii feodalizma w Rossii*, [w:] Nieczkina M. (red.), *Oczerki istoričeskoj nauki w SSSR*, t. IV, Moskwa 1966

59 A. Dubrowskij, dz. cyt., s. 24-25, 83, 85; P. Boobbyer, dz. cyt., s. 143-144.

60 A. L. Litvin, J. Keep, *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*, New York 2005, s. 103, 161-162.

61 Tenże, *Writing History In Twentieth-Century Russia*, s. 16; A. Dubrowskij, dz. cyt., s. 32-40.